

BEZ KONĚ NEBUDE SLUNCE

Role koně v transformačních procesech doby bronzové

V Ě R A K L O N T Z A - J A K L O V Á

No Horse, No Sun. The Role of Horse in the Bronze Age Transformation Processes. Horses played a vital role in human history. They were introduced rather late to central Europe and were absorbed into the existing 'power package'. They were one of the transmitters of technologies, ideas, goods, and people. As soon as they appeared, they became part of the economy, a power and prestige symbol, an essential element of mythology. They can be traced in osteological material, iconography and riding equipment (bits, cheekpieces etc.). This paper aims to explain the role of the horsemanship in the rise of Bronze Age civilizations, in the formation of new economic, social and power structures across almost the entire continent (although in different intensity). Why did the horse breeders, riders, charioteers, and warriors become members of new elites so rapidly? I argue that the role of horses is still underestimated in the traditional model of the Bronze Age societies.

Keywords: Europe, Bronze Age, horse, horsemanship, Indoeuropeans, horseback riding, chariots.

KŮŇ JE, KDYŽ...

Při studiu příčin transformačních procesů mezi pozdní dobou kamennou a dobou bronzovou zahrnující změny v ekonomice, společenské organizaci i oblasti idejí, jsou brány v úvahu nejrůznější aspekty (např. klimatické změny, transkontinentální komunikace, migrace, evoluce), ale jeden velmi důležitý fenomén je často přehlížen anebo nebývá doceněn: a to role koně, nebo lépe řečeno role vztahu, který si člověk s tímto lichokopytníkem vybudoval, a který mu umožnil zefektivnit řadu aktivit jako transport, válečnictví, ale také s koňmi související technologie a znalosti (Kelekna 2009, 166; též Armstrong Oma 2013, 141; Harrison 1980, 55). Vztah člověka a koně, tedy horsemanship je souborem technik komunikace s koňmi, které zaručují maximální efektivitu tohoto vztahu. Vychází z toho, co a jak kůň dokáže vnímat, jak reaguje na podněty, ať už instinktivně nebo učením (např. Argent 2012; Birke 2007; Hill 2011). Aplikace této metody byla prokázána pro rané fáze manipulace s koňmi (pro antiku: Klontza-Jaklová/Tengeriová 2020a; Tengeriová/Klontza-Jaklová 2020a; pro nomády: Chenevix 1970).

Přítomnost koně v archeologických kontextech je povětšinou vnímána mechanicky a vztah člověka a koně je automaticky akceptován jako vztah ovládacího a ovládaného. Přítomnost koňských kosterních pozůstatků nebo postrojů v archeologických kontextech bývá často pouze konstatována, ale role koně není dále interpretována nebo dohodnocena. Takové úvahy jsou dosud spíše výjimečné (např. Armstrong Oma 2013; Ullén 1996; souhrnně pro dobu bronzovou Kristiansen/Larsson 2005).

Coby aktivní jezdčyně a amatérská hipoložka jsem přesvědčená o tom, že pohled jezdce, chovatele, vlastníka, a vůbec toho, který s koněm denně přichází do styku, je zásadní a v archeologické literatuře střední Evropy absentuje. Stejně jako musíme znát detaily manipulace s keramickou hlinou, kovy apod., je třeba znát i specifika soužití se zvířaty, která člověka obklopovala, kterými se obklopil. Znalost specifík komunikace s ním, specializovaná dovednost týkající se chovu, výcviku a péče jsou nutné pro zhodnocení významu vztahu člověka a koně.

Kůň byl natolik důležitým zvířetem, že se stal jedním z klíčových elementů mytologických cyklů a to již od velmi raných prehistorických období – mytologii doby bronzové i starší indoevropskou nevyjímaje (Braarwig 1997; Kristiansen/Larsson 2005, 324–329).

Bez jezdce na neosedlaném koni s kostěnými postroji, bez kočího na voze s drkotajícími dřevěnými koly by historie probíhala jinak, možná bychom mluvili odlišnými jazyky. Civilizace (doby bronzové a potažmo i ta naše) doslova přicválala na koňském hřbetě (Armstrong Oma 2013; Kelekna 2009).

Cílem článku je vysvětlit roli koně, jeho význam pro rozšiřování indoevropského elementu, včetně myšlenek, technologií, nejrůznějších surovin a komodit, lidí i koní samotných, specifických mocenských struktur, ale také válečných výhod vyplývajících z užití rychlého vozu a jezdeckého koně. Paralelně bych ráda zprostředkovala pohled specialistů na jiné oblasti (klasických archeologů a orientalistů) i obory (hipologie). Pokouším se o zasazení problematiky do širokého euroasijského

rámce. Zvolila jsem formu eseje s ambicemi evokovat zamyšlení, diskusi a formování výzkumných projektů zaměřených i jiným než čistě typologicko-chronologickým směrem, který je pro středoevropskou archeologii tak zažitý.

Ve snaze být maximálně objektivní často archeologické/archeologizované kultury prezentujeme jakoby bez lidí a života (prostřednictvím teček na mapě a artefaktů uspořádaných v typologických tabulkách). O některých tématech se sice intenzivně diskutuje, leč málo píše. Ráda bych tedy využila prostor svazku věnovaný životnímu jubileu a celoživotní práci kolegy, kamaráda a mentora, kterým prof. Batora pro mě je, a prezentovala „jiný“ pohled na materiální kulturu doby bronzové. Do textu vkládám i komentáře vyplývající z vlastní zkušenosti s koňmi, studia horsemanshipu a obecné hipologie. Uvádím situace a specifika koňského charakteru, o kterých jsem přesvědčená, že je třeba brát v úvahu, pracujeme-li s archeologickým materiálem souvisejícím s koňmi, ať už se jedná o osteologický materiál, postroje, nebo ikonografii.

ZAČÁTEK CESTY

Nejnovější výzkumy koňské DNA argumentují, že k domestikaci koně došlo na více místech najednou (Anthony 2007; Levine et al. 2003; Ludwig et al. 2009; Olsen 2006a; 2006b). Mezi domestikací centra patří oblasti dnešního Kazachstánu, stepi severně od Černého moře a některé regiony západní Evropy. Tento proces nebyl kontinuální ani lineární (Taylor 2020). Postupně se rozšiřovala dovednost využití koně po Evropě, Anatólii a Předním východě a od raného 3. tisíciletí před n. l. byl domestikovaný kůň známý po celém starém světě. V období deforestace související se změnami klimatu mezi lety 2300–2000 před n. l. akcelerovalo jeho šíření po celé Evropě (Anthony 2007; Kristiansen/Larsson 2005; Taylor 2020) a s ním se šířil i celý specifický znalostní balíček (Armstrong Oma 2013; Kristiansen/Larsson 2005, 185).

Chovat a trénovat koně, používat je k jízdě, k záprahu, nebo k boji vyžaduje celoživotní učení se, broušení a cizelování neúčinnějších postupů, což se musí dít opakovaně po celé generace (Argent 2012).¹ Ani člověk středoasijských stepí i jeho první následovníci nebyli „zařikávači koní“ od narození. Jak na koně museli postupně objevovat, systematizovat, zkoušet, ověřovat, klopýtát přes neúspěchy,

spojené často se ztrátou koně, nebo úrazem. Vytvořit první ideovou „příručku“ horsemanshipu trvalo celé generace. Pečlivě předávané znalosti a dovednosti se následně dostaly i do písemné tradice. První takovou příručku je text psaný v chetitštině cvičitelem koní Kikkulim z Mitani, circa 1400 před n. l., který popisuje 184 dní trvající cyklus tréninku záprahového koně (Raulwing 2009). Zhruba o tisíc let později vznikla příručka athénské Xenophona (Morgan 2002).

Jakmile člověk zvládl koně zapřáhnout, usednout mu hřbet a ovládat jeho temperament, několikrát zrychlil své přesuny, jejich objem, ale také prostor, který dokázal obsáhnout. Jak a kdy byl kůň zapřažený a osedlaný je složitou otázkou. Stejně jako mnoho dalších civilizačních inovací probíhal tento proces dlouhodobě. V této souvislosti je obvykle sledováno opotřebenění zubů udidlem, přičemž první jezdci patrně používali bezudidlové uzdečky,² a zátěžové deformace v oblasti hrudní páteře.

První „koňáci“, jejichž cesta vedla ze střední Asie prakticky všemi směry, mluvili tzv. proto-indoevropskými jazyky, které se staly základem většiny současných evropských jazyků (Anthony 2007; Kristiansen/Larsson 2005, 172). Nejprve pronikali do Evropy podél severního pobřeží Černého moře a do Anatólie přes Kavkaz nejspíše po malých skupinkách už od počátku 4. tisíciletí před n. l., ale se změnou klimatu (4200 bp) už byl jejich proud nezastavitelný. Tehdejší suché klima, podobně jako dnes, způsobilo úbytek lesů a krajina se otevřela pro jezdce a jejich koně (Anthony 2007). V našich zeměpisných šířkách, kde předpokládáme intenzivní zalesnění, se kůň neprosadil tak jako v okolních oblastech, kde otevřená stepní krajina byla pro pohyb a chov koní příhodnější (Hajnalová 2012). V Anatólii, na Balkáně i Předním východě byl kůň běžný v elitní kultuře na počátku 2. tisíciletí před n. l. (Kristiansen/Larsson 2005, 322). Prakticky ze stejné doby pocházejí první kosti koní z archeologických kontextů ve Skandinávii, kde tvoří cca 5 % zvířecích kostí (Benecke 1994; Harding 2000, 136). Z Ullundy ve Švédsku jsou dokonce známy otisky kopyt (Harding 2000, 156, 157), ze kterých můžeme usuzovat o velikosti a masivnosti koní, kteří by nám dnes asi připomínali velšského ponyho.³ Výjimkou je několik málo lokalit, kde koňské kosti tvoří až téměř 30 % osteologického materiálu (např. Höhrfta v jižním Švédsku: Lepiksaar 1969, 174–207). V prvních fázích

¹ Zkuste si představit, jak působí kůň na vás? Je obvyklé, že se nadšený amatér ke koni rozběhne, ale kůň nečeká, uteče. Nebo ke koni přijdete a dostanete strach z jeho síly a možnosti ublížit vám. Jaké to bylo, když jste poprvé vysedli na koně a zjistili, že nejde automaticky tam, kam si přejete? Jak to zvýšilo váš obdiv k tomu, který téměř nepozorovatelnými pohyby koně snadno ovládá?

² Jako dnes bosaly a hackamore.

³ KHV 130–147 cm, váha 250–320 kg.

užití koně bylo patrně kombinováno jezdeckví a chov koní na maso stejně jako dnes na Islandu nebo pravlasti koní na středoasijských stepích (*Sunkvist 2004; Ullén 1996*).

Jezdec cizinec, který nejen že uměl jezdit, ale také koně k tomu připravit, vyznal se ve světě, přivázel luxusní zajímavé předměty, zvládl ze hřbetu koně nebo z vozu lovit či bojovat, se okamžitě stal součástí vládnoucí elity. Tak se šířil nejen jazyk, ale rovněž znalosti, mezi které patřilo zpracování kovů (bronzu), chov a výcvik koní i jezdců, ale také nové myšlenky a celé mytologické systémy (*Harding 2000, 165–167; Kristiansen/Larsson 2005, 185*).

JEZDECKÉ „SUPERSTARS“ DOBY BRONZOVÉ

Jak asi musel působit jezdec pádící rychlostí několik desítek km v hodině na člověka, jehož rychlostním limitem byla vlastní chůze nebo běh, případně volský či oslí záprah? Takový jezdec či vozataj dokázal obsáhnout několikrát větší oblast za několikrát kratší dobu než ten, kdo byl odkázaný na vlastní nohy. Pro srovnání kovbojové divokého západu běžně pracovali v rozmezí 25–40 mil denně, v jednodušším terénu i 50–60 mil denně (*Osgood/Kurtzman Phelps 1929*). Středověcí koně se přepřahali a přesedlávali po 30 až 50 km (*Dvořáková 2007*). Jízda na koni je samozřejmě mnohem méně únavná než jít po svých. Např. kovbojové a beduíni dokáží v sedle i pospávat a bez sesednutí strávit na hřbetě koně i 15 hodin denně.

Je však třeba mít na paměti, že kůň má úplně jiné biorytmy než člověk. Rytmus spánku je určován základním instinktem koně: cokoliv může v koňském mozku evokovat útok šelmy, je vyhodnoceno jako důvod k okamžitému úprku největší možnou rychlostí. Proto kůň spí hlubokým spánkem 1–2 hodiny denně.⁴ Ostatní spánek představuje poklimbávání, jehož krátké úseky se střídají s plnou bdělostí (*Hill 2011*). Máte-li k dispozici jenom jednoho koně, je třeba dopřát mu dostatečný odpočinek rozdělený do celého dne.⁵ Střídáte-li chody, v pohodě ujedete 20–30 km za hodinu. Z literatury jsou známé případy, kdy Římané doháněli koně k smrti právě při snaze rychle se přesunovat na velké vzdálenosti (*Casson 1994, 189*). Středověký kůň byl sice udržován ve cvalu i 30 km, ale po přibližně 50 km byl odložen a přesedlávalo se na dalšího koně, který opět dojel pouze k další přepřahací stanici (*Dvořáková 2007*).

Mytologie je plná krotitelů a krotitelek šelem, draků i jiných bájných postav. Vždy se jedná o bohy, polobohy nebo výjimečné jedince. Pro člověka pravěku a starověku mělo vše nějakou souvislost s božím konáním. Buť se snažil být technicky co nejefektivnější, vše zdůvodňoval a vysvětloval tzv. mytologickým způsobem (*Kratochvíl/Bouzek 1994*). Pro člověka doby bronzové mohlo být logickým vysvětlením, že náčelník, král anebo záhadný cizinec ovládají koně, protože jsou vybaveni a zplnomocněni nějakou božskou silou. Důkazem bylo už to, že jemu, obyčejnému smrtelníkovi, to nešlo. Do božské kompetence spadal i kůň jako takový. Např. v řecké mytologii byl zkrocen s božskou pomocí a dokonce udidlo mělo být vynálezem samotné bohyně Athény (*Tengeriová/Klontza-Jaklová 2020a*). Ekonomická náročnost chovu a výcviku koní také přispěla k tomu, že na dlouho zůstal výsadou elity, jejíž členové od Skandinávie po Čínu od poloviny 2. tisíciletí před n. l. jezdili bez výjimky všichni. Nejprestižnějším uměním byl boj a lov z vozu, nebo závody spřežení (obr. 1: 1). Z této doby existuje bezpočet zobrazení předovýchodních, egyptských, chetitských a mykénských panovníků bojujících nebo lovících z vozu v plné rychlosti, který vede vozataj (obr. 1: 2). Až později, po polovině 15. století se stává sám panovník suverénem jezdeckých scén (obr. 1: 3).

Z této doby pochází také nálezy bronzových strojů, které jsou velmi často vybaveny ostny. Jednalo se na první pohled o drsnou ovládací pomůcku. Přířekli bychom ji spíše nezkušenému jezdcovi nebo vozataji, který vezme zavděk všim, co koně zastaví (obr. 1: 4).

KŮŇ COBY TVŮRCE JEDNOTNÉHO SVĚTA

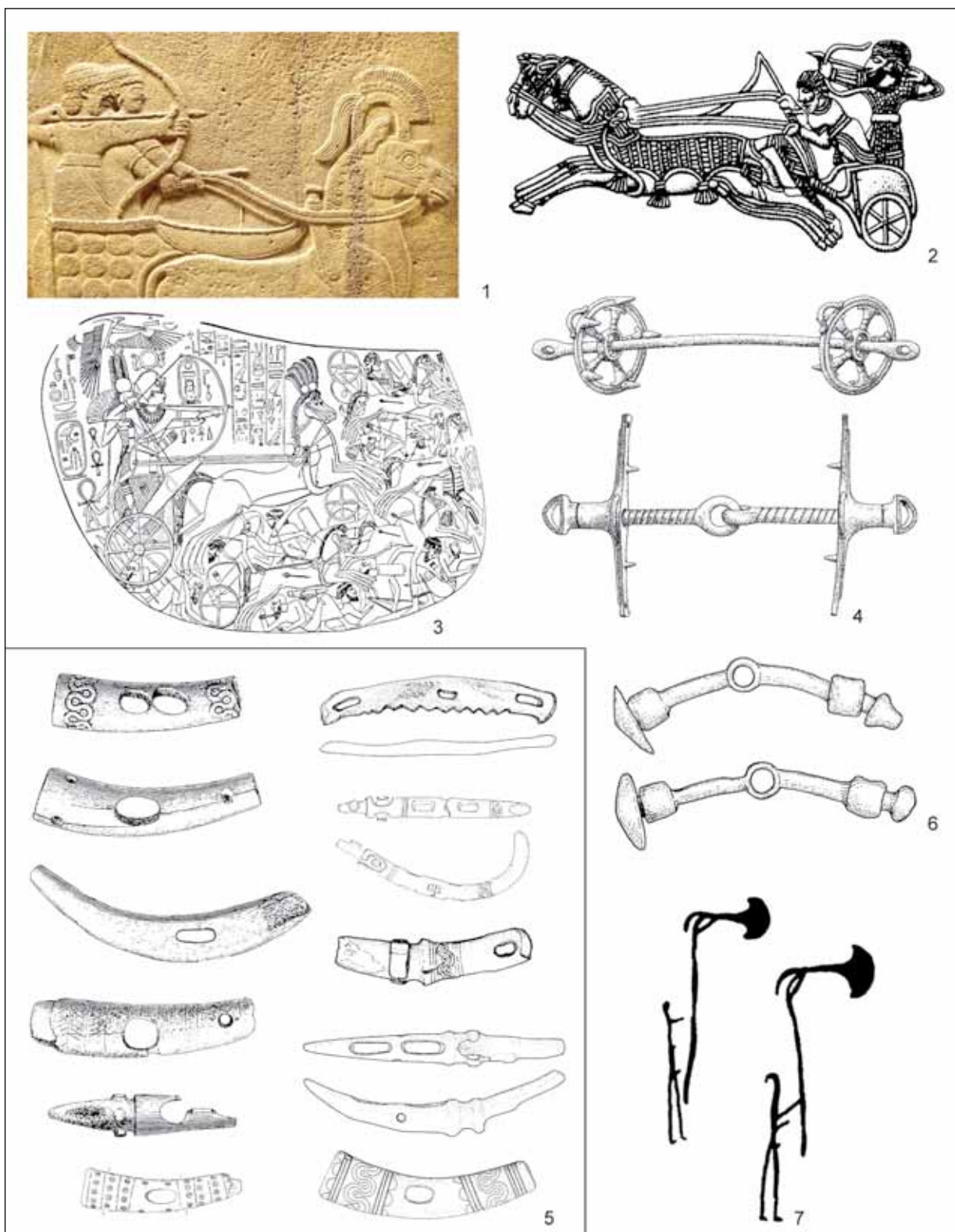
Koně a jejich chovatelé se začali intenzivně pohybovat mezi Skandinávií a egejskou oblastí před polovinou 2. tisíciletí. Stejně jako lodě, ale jinou cestou, vozili přes kontinent kovové suroviny (měď, cín), jantar a další komodity, ale také informace (*Armstrong Oma 2013; Harding 2000, 165–167*).

Obchodovalo se i s koňmi samotnými. Uvedme si příklad dopisu z mezopotamského archivu v Mari, ve kterém píše král syrské Quatny králi z Ekallate, že mu poslal krásné hřebce, ale jeho „královský brach“ se mu odvděčil pouhými 10 kg cínu a pro příště by bylo lepší, aby nic neposílal než takové ponížení (*Kristiansen/Larsson 2005, 95*).

Do mykénského Řecka byli importováni koně mimo jiné z Karpatské kotliny (*Kristiansen/Larsson 2005, 128*). Odtud také máme doklady využívání

⁴ Starší koně, kterým by vstávání mohlo dělat potíže, si ani nelehají.

⁵ Hnat koně přes den a nechat je spát přes noc je dlouhodobě neudržitelné. Dnes takový režim zvládají pouze výjimeční jedinci chovaní pro vrcholový sport.

Obr. 1. 1 – Chetitský vozataj a bojovník/lovec a jejich zápřah z pozdní doby bronzové. Detail pochází z reliéfu v Abu Simbelu (Egypt) zobrazujícím bitvu mezi Chetity a Egypťany u kanaánské Kádeše (dnešní Sýrie) v roce 1274 před n. l. (zdroj National Geographic May 2020); 2 – detail slonovinové krabičky z kyperské Enkomi (podle *Brownrigg 2019*, 89, obr. 12); 3 – výzdoba zádušního vozu faraóna Tuthose IV., který ze svého vozu decimuje syrské nepřátele (podle *Raulwing 2019*, 12, obr. 6); 4 – měděná udidla s ostny z Palestiny a Egypta (podle *Brownrigg 2019*, 86, obr. 3); 5 – zdobené kostěné lícnice ze Slovenska, starší doba bronzová (podle *Bátora 2018*, 205, obr. 158); 6 – Třtěno u Loun, bronzová lícnice z mladší doby bronzové (podle *Jiráň 2008*, 224, obr. 137); 7 – stylizované figurky bratrů dvojčat se sekerami, skalní rytina, Švédsko (podle *Kristiansen/Larsson 2005*, 318, obr. 146).

koní nejméně již od počátku doby bronzové. Nacházíme jak části postrojů: hlavně kostěné nebo parohové lícnice (obr. 1: 5) a modely vozů (obr. 2: 1).

KUŇ V NAŠICH ZEMĚPISNÝCH ŠÍŘKÁCH

Přesto, že domestikace koně a rozšíření jeho užití coby transportního prostředku má význam pro rozvoj evropské civilizace, ve středoevropském prostoru nebyla historie koně archeologicky dosud zpracována. Zobrazení z mladopaleolitických lokalit dokládají přítomnost divokého koně (např. jeskyně Pekárna), ale existuje také osteologický materiál z archeologických kontextů holocénu. *Equus Ferus*, divoký nedomestikovaný kůň byl na území České republiky identifikován, sic v nevelkém počtu, na mnoha neolitických lokalitách (např. Lelekovice: *Kuča et al. 2006*, 86, 93; Olomouc-Hulín I, trať „U Izidorka“: *Nývtlová Fišáková 2007*; Vedrovice „Široká u lesa“ a „Za dvorem“: *Berkovec/Nývtlová Fišáková 2003*, 38; *Nývtlová Fišáková 2002*; *2004a*, 67; *2004b*; Těšetice-Kyjovice: *Fejfar 1976*, 191, 192; *Nývtlová Fišáková 2010*).

První doklady vozů a jízdy se objevují až v průběhu doby bronzové, ale koňské postroje, které dokládají využití koně pro práci, jsou kupř. v české kotlině o několik století pozdější. Běžné jsou až od poloviny 2. tisíciletí. Jedná se opět hlavně o udidla a lícnice, od 14. století před n. l. bronzové (obr. 1: 6). O pár století starší jsou tyto doklady z jižního a východního Slovenska (*Bátora 2018*, 204, 205), jižní Moravy (Blučina „Cezavy“: *Stuchlíková 1993*, obr. 168: 17), tedy oblastí napojených na mezinárodní obchodní tepny směřující do mykénského Řecka, Chetitské říše a dál. I oblast Čech hrála svoji roli v mezinárodním obchodě. Přes toto území vedly stezky, po kterých putoval jantar, cín, měď a sůl, ale hlavními dopravními tepnami byly patrně řeky. Možná proto je častějším motivem labuť než kůň, nebo loď v podobě labutě. Kůň se stane prestižní výbavou českých a moravských významných mužů až počátkem doby železné.

Za zmínku však rozhodně stojí pohřeb hříběte uložený v jámě kruhového půdorysu, umístěné v sídelním kontextu, z mladší doby bronzové z katastrofu obce Roztyly na Chomutovsku (obr. 2: 2).

HIPOLOGIE DOBY BRONZOVÉ V MÝTECH

Ian Morris (2000, 27) řekl, že jak nádoby, tak poezii vytvořili tíž lidé a proto je třeba zkoumat obě zároveň, protože tvoří jednotu. Stejně tak nelze oddělovat koně „ekonomického“ a „symbolického“.

Mytologický okruh spojený s koněm je velmi starý a podobný ve všech koutech Evropy; během doby bronzové převrstvil staré systémy. Ve Skandinávii měl primárně velmi důležité postavení jelen, kterého kůň postupně vytěsnil. Dokonce byl nalezen hrob, ve kterém pohřbení koně měli zlaté masky s parohy. Na Krétě plnil podobnou mytologickou funkci hovězí dobytek, a protože na tomto hornatém ostrově se kůň nikdy neaklimatizoval, býk a kráva si udrželi pozice po celý starověk. Podobně tomu bylo i v Egyptě, kam sice kůň pronikl do nejvyššího elitního prostředí, ale velmi tradiční několik tisíciletí formující se mytologický systém už neovlivnil. V pramenech popisujících jezdecké umění faraónů Nové říše je faraon přirovnáván k bohyni Astarté,⁶ která však není postavou egyptského, ale předovýchodního pantheonu (*Kristiansen/Larsson 2005*, 322). Jejím symbolem byl mimo jiné kůň⁷ (obr. 2: 3).

Někteří předovýchodní bozi, např. v chetitském pantheonu bůh Pirwa (Peruwa), jsou zobrazováni stojící na koňském hřbetě (obr. 2: 4; *Kristiansen/Larsson 2005*, 288).

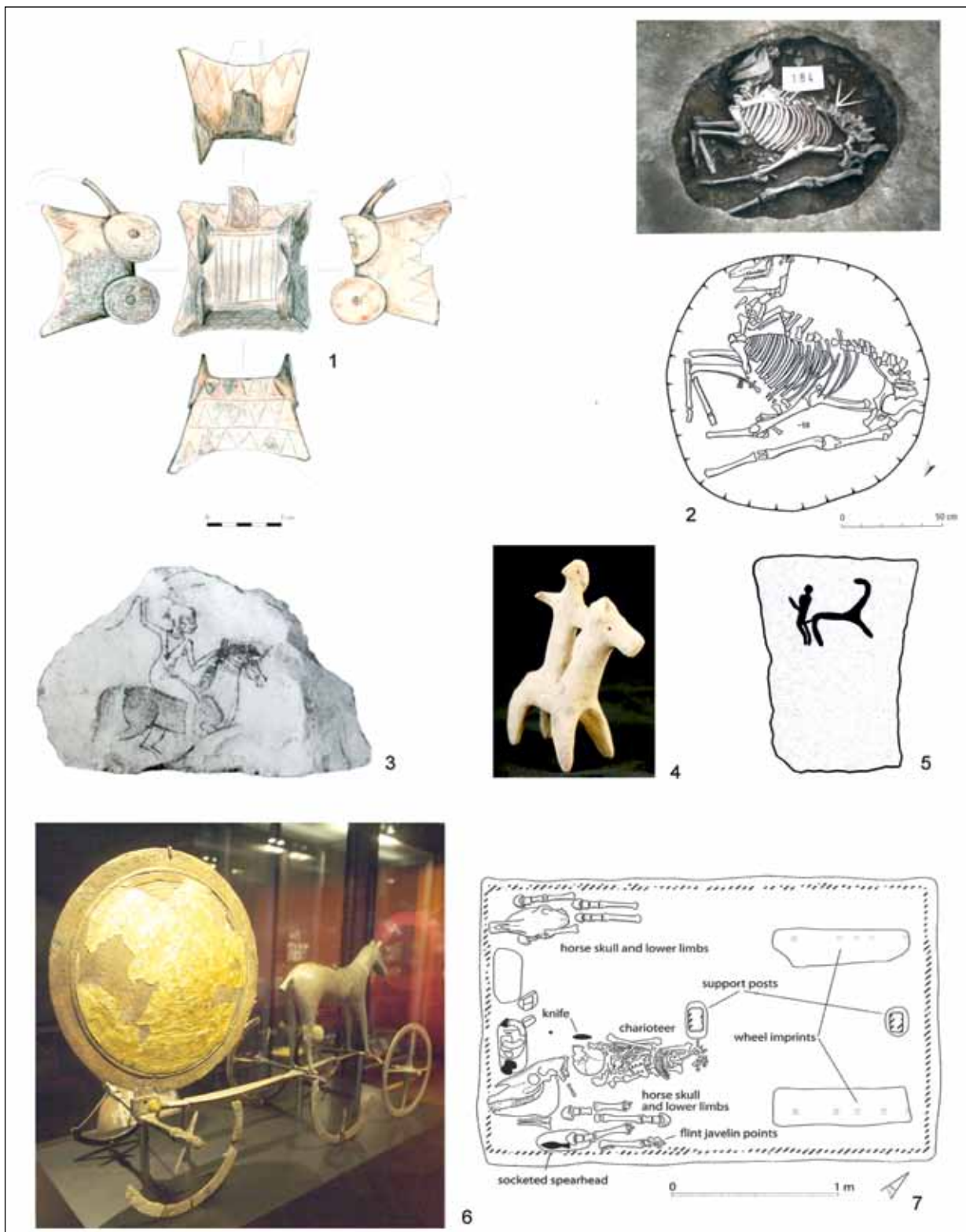
V indoevropské mytologii byl kůň spojen s kultem Slunce, tedy s cyklem života, znovuzrození a plodnosti; s vírou, že slunce vytahuje na oblohu kůň a následně s ním mizí v zemi mrtvých, aby se znovu ráno spřežení objevilo nad obzorem (*Kaul 2004*; *Kristiansen 2004*). V některých případech byl kůň přímo personifikací slunce (*Müller 1903*). Kolo vozu také bývá spojováno se sluneční symbolikou (*Green 1992*, 2; *Harding 2000*, 167, 168). Tuto cestu doprovázely různé božské postavy, jako třeba dva bratři dvojčata, kteří se zrodili ze spojení klisny a hřebce, jenž byli převtělením jejich božských rodičů. Tito bratři (obr. 1: 7) museli každou noc bojovat o svou sestru, která bývá někdy označována jako Jitřenka, aby se opět mohla objevit na ranním nebi. Až jednou noční bitvu nevybojují, nebude žádný den, žádné světlo, žádný život (*Kristiansen/Larsson 2005*, 329, obr. 134; 139).

Pro severskou dobu bronzovou není sluneční spřežení výjimkou (*Armstrong 2013*, 141, obr. 2: 6). Někdy může koně alternovat labuť. Stejně tak v antickém Řecku slunce putovalo na oblohu na voze řízeném titánským vozatajem Helliem. I bohyně Eos (Jitřenka) bývá zobrazována jako vozatajka čtyřspřeží bílých koní (*Tengeriová/Klontza-Jaklová 2020b*).

Vztah koně a člověka i v sexuálním smyslu doprovází ranou indoevropskou mytologii. Známé taková zobrazení ze skandinávských skalních rytin (obr. 2: 5). Chetitský zákoník kopulaci se zvířaty trestal s jedinou výjimkou styku s kobyloou. Sexuální

⁶ Ashtoreth, Ishtar.

⁷ Také lev, holub (nebo jiný pták), planeta Venuše. Byla Jitřenkou i Večernicí, často zobrazována s pěticípou hvězdou nad hlavou, bohyní plodnosti, sexuality a války.

Obr. 2. 1 – Budakalász (Maďarsko), hrob 177, eneolitický keramický model vozu (podle *Bondár 2012*, obr. 5); 2 – Roztyly (okr. Chomutov), pohřeb hřbetě na sídlišti mladší doby bronzové (podle *Jiráň 2008*, příl. 14); 3 – Syrská bohyně Astarté na koňském hřbetě. Krom držení otěží je realistický i velikostní poměr jezdkyne a koníka, malba na kameni, uloženo v Egyptském muzeu v Berlíně (podle *Ebied 2015*, 2, obr. 30); 4 – Syro-četitská terakotová figurka muže stojícího na koňském hřbetě (2500–1800 před n. l.; Barakat collection: <https://barakatgallery.eu/artworks/categories/165/>); 5 – Sagaholm (Švédsko), muž kopulující s kobyloou. Rytina na kamenné desce (podle *Kristiansen/Larsson 2005*, 327, obr. 152); 6 – Trundholm (Dánsko), bronzový model koně táhnoucího sluneční kotouč (zdroj <https://commons.wikimedia.org/>); 7 – Sintashta Mogila (Kazachstan), pohřeb vozataje se zbytky vozu a koně. V rozích jsou uloženy lebky a dolní části končetin koní (podle *Outram et al. 2011*, 119, obr. 2).

akt muže s kobyloou byl součástí výročních rituálů, které zajišťovaly plodivou sílu panovníka, coby ochránce svého lidu, ale také země. Speciálně vybraný kůň (často bílý hřebec) byl pak rituálně zabit, rozporcován a upraven k jídlu. Následně mohly být lebky a kopyta uloženy do země (obr. 2: 7; *Kristiansen/Larsson 2005, 327–329*).

Lidé doby bronzové tento rituál podpořili bájí o bohyni, která se každou noc převtělila do kobyly a u svého manžela zanechala pouze svoji napodobeninu. Manžel to poznal a kobyly pronásledoval na její noční pastvu. Tam se proměnil v hřebce a splodili spolu chlapce dvojčata, o kterých byla řeč výše. Tato báj o převtělení božstev do koňské podoby přežívala i v řecké mytologii např. ve spojení Poseidona a Deméter v podobě koní. Ve všech mýtech byli potomci vzešlí z takového spojení velmi výjimeční: řecký hřebec Arion zrozený ze svazku bohyně Deméter a Poseidona v podobě koní mluvil a byl nesmrtelný, jeho sestra Despoina byla patronkou mysterií, keltská bohyně koní Epona také vzešla z takového svazku (*Tengeriová/Klontza-Jaklová 2020b*).

Koně po celou dobu bronzovou a celý starověk doprovázela pověst zvířete propojeného s božským, tedy dokonalým světem. Lidé, kteří se ke koni dokázali přiblížit, komunikovat s ním tak, že jim sloužil, poslouchal je, dával jim bezmála nadlidské výhody, měli tedy téměř moc bohů samotných. Mohli se snadno stát členy elity, náčelníky, panovníky. Tento pro ně výhodný status quo nadále podporovali třeba právě dostihovým kláním nebo specifickými rituály.

V KAŽDÉM DRÍME PRAVĚKÝ KOŇÁK

Kůň doby bronzové si rozhodně zaslouží podrobné studium propojující archeologický materiál, ikonogra-

fii, osteologii, genetiku i mytologii. Může být jedním z faktorů, na základě kterých lépe pochopíme propojení jednotlivých regionů Evropy a starého světa v této historické epoše. Již dnes dílčí nebo regionální studie potvrzují smysluplnost takového výzkumu a zároveň specifické postavení koně v lidské kultuře.

Domestikace a následně zvládnutí koně jako jezdeckého a tažného zvířete bylo významným civilizačním krokem. Nadneseně řečeno: jezdec v sedle a jeho kůň zmenšili svět a zrychlili historii. Přinesli i nové představy o chodu světa.

Veškerá mytologie spojená s koněm je velmi podobná v celém starém světě. Propojuje ty nejvzdálenější oblasti. Dokládá transkontinentální vztahy i příbuznost lidí na transkontinentální úrovni, která se šířila společně s koňskou silou, vytrvalostí i krásou. S postupem času se přirozeně role i chápání koně měnily, uzpůsobovaly potřebám nových dob, přesto patří kůň do naší kulturní výbavy. Je možné, že jej svým způsobem máme „v genech“.

Závěrečné poznámky

Moje upřímné díky patří jubilantovi, kterému vděčím za to, že jsem neopustila pole doby bronzové i za dlouholeté přátelství; editorům svazku za možnost „zařehat“ si na stránkách tohoto sborníku i za trpělivost s úpravou mého příspěvku. Romildě Tengeriové díky za její nadšení pro koně antického světa, což pro mě bylo výzvou, abych zařadila toto krásné zvíře do svého badatelského portfolia. Valník díky mé kamarádce Lídě Slezákové, se kterou jsem sdílela první jezdecké zkušenosti, ale také všem koníkům, s nimiž jsem se setkala. Každý jeden mě ubezpečil, jak výjimečným zvířetem kůň je.

Článek vznikl v rámci *Specifického výzkumu FF MUNI, Brno*.

LITERATURA

- Anthony 2007* – D. Anthony: *The horse, the wheel and language. How Bronze Age riders from the steppes shaped the modern world*. Princeton 2007.
- Argent 2012* – G. Argent: Toward a Privileging of the Nonverbal: Communication, Corporeal Synchrony, and Transcendence in Humans and Horses. In: J. A. Smith/R. W. Mitchell (eds.): *Experiencing Animal Minds: An Anthology of Animal-Human Encounters*. New York 2012, 111–128.
- Armstrong Oma 2013* – K. Armstrong Oma: Bronze Age Horse: Beyond Dualist Explanations. In: S. Bergerandt/S. Sabatini (eds.): *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Prof Kristian Kristiansen*. BAR 2508. Oxford 2013, 141–146.
- Bátora 2018* – J. Bátora: *Slovensko v staršej dobe bronzovej*. Bratislava 2018.
- Benecke 1994* – N. Benecke: *Archäozoologische Studien zur Entwicklung der Haustierhaltung in Mitteleuropa und Südsandinavien von den Anfängen bis zum ausgehenden Mittelalter*. Berlin 1994.
- Berkovec/Nýltová Fišáková 2003* – T. Berkovec/M. Nýltová Fišáková: Analýza osteologického materiálu z vybraných objektů sídliště kultury s lineární keramikou ve Vedrovicích „Široké u lesa“. *Přehled výzkumů* 44, 2003, 17–39.
- Birke 2007* – L. Birke: 'Learning to Speak Horse': The Culture of 'Natural Horsemanship'. *Society and Animals* 15, 2007, 217–239.
- Bondár 2012* – M. Bondár: *Prehistoric wagon models in the Carpathian Basin (3500–1500 BC)*. Series minor 32. Budapest 2012.
- Braarwig 1997* – J. Braarwig: Horses and Ships in Vedic and Old Greek Material. *Journal of Indo-European Studies* 25, 1997, 345–351.

- Brownrigg 2019 – G. Brownrigg: Harnessing the Chariot Horse. In: P. Raulwing/K. M. Linduff/J. H. Crouwel (eds.): *Equids and Wheeled Vehicles in the Ancient World. Essays in Memory of Mary A. Littauer*. BAR 2923. Oxford 2019, 85–96.
- Casson 1994 – L. Casson: *Travel in the Ancient World*. Baltimore 1994.
- Dvořáková 2007 – D. Dvořáková: *Kôň a člověk v stredoveku*. Bratislava 2007.
- Ebied 2015 – A. Ebied: Sport, leisure: Artistic Perspectives in Ancient Egyptian Temples (Part II). *Record: Revista de História do Esporte* 8/1, 2015, 1–28.
- Fejfar 1975/1976 – O. Fejfar: Rozbor osteologického materiálu z Těšetic-Kyjovic. *Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university* E 20–21, 1975/1976, 191–193.
- Fredell 2004 – A. Fredell: Bronze Age Imaginary – through water and fire. In: L. Melheim/L. Hedeager/K. Oma (eds.): *Mellom himmel og jord* Foredrag fra et seminar om religionsarkeologi Isegran 31. januar – 2. februar 2002. Oslo 2004, 422–447.
- Green 1992 – M. Green: *Animals in Celtic life and myth*. London – New York 1992.
- Hajnalová 2012 – M. Hajnalová: *Archeobotanika doby bronzovej na Slovensku*. Nitra 2012.
- Harding 2000 – A. F. Harding: *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge 2000.
- Harrison 1980 – R. J. Harrison: *The Beaker folk: Copper Age archaeology in Western Europe*. London 1980.
- Hill 2011 – Ch. Hill: *Jak myslí kůň?* Praha 2011.
- Chenevix 1970 – Ch. Chenevix: *A History of Horsemanship: The Story of Man's Ways and Means of Riding Horses From Ancient Times to Present*. New York 1970.
- Kaul 1998 – F. Kaul: *Ships on bronzes. A study in Bronze Age religion and iconography*. Copenhagen 1998.
- Jiráň 2008 – L. Jiráň (ed.): *Archeologie pravěkých Čech 5. Doba bronzová*. Praha 2008.
- Kelekna 2009 – P. Kelekna: *The horse in human history*. Cambridge 2009.
- Klontza-Jaklová/Tengeriová 2020 – V. Klontza-Jaklová/R. Tengeriová: Vedia archeológovia ako sa jazdilo v starovekom Grécku? *Eques. Jezdecko a dostihy* 3, 2020, 12–19.
- Kratochvíl/Bouzek 1994 – Z. Kratochvíl/J. Bouzek: *Od mýtu k logu*. Praha 1994.
- Kristiansen 2004 – K. Kristiansen: The emergence of European communities: household, settlement and territory in later prehistory (2300–300 BC). A comparative project based on: Monte Polizzo, Sicily; Szazhalombatta, Hungary and Tanum, Sweden. In: C. Prescott/C. Mühlenbock (eds.): *The Scandinavian Sicilian archaeological project. Archaeological excavations at Monte Polizzo Sicily. Reports 1998-2001*. GORARC Series C. Srkeologiska skrifter 56. Göteborg 2004, 9–14.
- Kristiansen/Larsson 2005 – K. Kristiansen/T. B. Larsson: *The rise of Bronze Age Societies: travels, transmissions and transformations*. Cambridge 2005.
- Kuča/Kovář/Nývltová Fišáková 2006 – M. Kuča/J. Kovář/M. Nývltová Fišáková: Lengyelské osídlení hradní ostrožny v Lelekovicích, okr. Brno-venkov. *Acta Musei Moraviae. Scientiae sociales* 91, 2006, 89–98.
- Lepiksaar 1969 – J. Lepiksaar: Knochenfunde aus den Bronzezeitlichen Siedlung von Höftofta. In: B. Stjernquist (Hrsg.): *Beiträge zum Studium von Bronzezeitliche Siedlungen*. Lund 1969, 174–207.
- Levine/Renfrew/Boyd 2003 – M. Levine/C. Renfrew/K. Boyd (eds.): *Prehistoric steppe adaptation and the horse*. Cambridge 2003.
- Lunwig et al. 2009 – A. Lunwig/M. Pruvost/M. Reissman/N. Benecke/A. Brockmann/P. Castanos/M. Cieslak/S. Lippold/L. Llorente/A.-S. Malaspinas/M. Slatkin/M. Hofreiter: Coat colour variation at the beginning of horse domestication. *Science* 324, 2009, 485.
- Mehlheim 2008 – A. L. Mehlheim: *Recycling ideas. Bronze Age metal production in Southern Norway*. Oslo 2008.
- Morgan 2002 (1894) – M. H. Morgan: *Xenophon. The art of horsemanship*. London 2002 (1894).
- Morris 2000 – I. Morris: *Archaeology as cultural history*. Oxford 2000.
- Müller 1903 – S. Müller: *Solbilledet fra Trundholm*. Nordiske Fortidsminder I/6. Copenhagen 1903.
- Nývltová Fišáková 2002 – M. Nývltová Fišáková: Hospodářská zvířata kultury s lineární keramikou ve Vedrovicích. In: 8. Kvartér. Sborník abstraktů z konference. Brno, Czech Republic, 22. 11. 2002. Brno 2002, 3.
- Nývltová Fišáková 2004a – M. Nývltová Fišáková: Fauna z lokalit Vedrovce. In: M. Lutovský (ed.): *Otázky neolitu a eneolitu* 2003. Praha 2004, 63–68.
- Nývltová Fišáková 2004b – M. Nývltová Fišáková: Fauna vybraných objektů z lokality Vedrovce (Lineární keramika – neolit). In: V. Hašek/R. Nekuda/M. Ruttkey (ed.): *Ve službách archeologie V*. Brno 2004, 173–179.
- Nývltová Fišáková 2007 – M. Nývltová Fišáková: Archeozoologická analýza zvířecího osteologického materiálu z lokality Hulín I. In: I. Vostrovská: *Nové poznatky ke kultuře s lineární keramikou na střední Moravě*. Bakalářská práce. ÚAM FF MU. Brno 2007. Nepublikované.
- Nývltová Fišáková 2010 – M. Nývltová Fišáková: Analýza zvířecího osteologického materiálu. In: M. Kuča/E. Kazdová/Š. Hladilová/M. Nývltová Fišáková/L. Prokeš: *Těšetice – Kyjovice 7. Osídlení kultury s moravskou malovanou keramikou mezi příkopem a vnější palisádou rondelu*. Brno 2010, 157–176.
- Olsen 2006a – S. L. Olsen: Early horse domestication on the Eurasian steppe. In: M. A. Zeder/E. Emshwiller/B. D. Smith/D. G. Bradley (eds.): *Documenting domestication*. Berkley (CA) 2006, 245–272.
- Olsen 2006b – S. L. Olsen: Early horse domestication: weighting the evidence. In: S. L. Olsen/S. Grant/A. M. Choyke/L. Bartosiewicz (eds.): *Horses and humans: the evolution of human-equine relations*. BAR 1560. Oxford 2006, 81–114.
- Osgood/Kurtzman Phelps 1929 – E. S. Osgood/D. Kurtzman Phelps: *The Day of the Cattleman*. Minneapolis 1929.
- Østmo 1997 – E. Østmo: Horses, Indo-Europeans and the Importance of Ships. *Journal of Indo-European Studies* 25, 1997, 285–326.
- Outram et al. 2011 – A. K. Outram/N. A. Stear/A. Kasparov/E. Usmanova/V. Varfolomeev/R. P. Evershed: Horses for the dead: funerary foodways in Bronze Age Kazakhstan. *Antiquity* 85, 2011, 116–128.
- Raulwing 2009 – P. Raulwing: *The Kikkuli Text. Hittite Training Instructor for Chariot Horses in the Second Half of the 2nd Millenium B.C. and Their Interdisciplinary Context* [online]. http://www.Irgaf.org/Peter_Raulwing_The_Kikkuli_Text_MasterFile_Dec_2009.pdf [25-05-2020].
- Raulwing 2019 – P. Raulwing: Hommage to Mary Aiken Littauer (1912–2005). In: P. Raulwing/K. M. Linduff/J. H. Crouwel (eds.): *Equids and Wheeled vehicles in the*

- Ancient World. Essays in Memory of Mary A. Littauer.* BAR 2923. Oxford 2019, 5–26.
- Stuchlíková 1993 – J. Stuchlíková: Věteřovská skupina. In: V. Podborský a kol.: *Pravěké dějiny Moravy*. Brno 1993, 262–272.
- Sundkvist 2004 – A. Sundkvist: Herding horses: a model of prehistoric horsemanship in Scandinavia – and elsewhere? In: B. Santillo Frizell (ed.): *Man and animal in antiquity*. Proceedings of the conference at the Swedish Institute in Rome, September 9–12, 2002. Rome 2004, 241–249.
- Taylor 2020 – W. Taylor: Humans domesticated horses – new tech could help archaeologists figure out where and when. *The Conversation*. 2020 [online]. <https://theconversation.com/humans-domesticated-horses-new-tech-could-help-archaeologists-figure-out-where-and-when-131831> [28-05-2020].
- Tengeriová/Klontza-Jaklová 2020a – R. Tengeriová/V. Klontza-Jaklová: Etruskové a koně. *Jezdectví* 5, 2020, 74–77.
- Tengeriová/Klontza-Jaklová 2020b – R. Tengeriová/V. Klontza-Jaklová: Stará láska nehrdzavie: ženy a kone v staroveku. *Eques. Jazdectvo a dostihy* 5, 2020, 26–31.
- Ullén 1996 – I. Ullén: Horse and dog in the Swedish Bronze Age. A close-up study of the relation of horse and dog to man in the Bronze Age settlement of Apalle. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 26, 1996, 145–166.

Rukopis přijat 9. 8. 2020

Translated by Věra Klontza-Jaklová

Mgr. Věra Klontza-Jaklová, Ph.D.
Ústav archeologie a muzeologie
Filozofická fakulta
Masarykova univerzita
Arna Nováka 1
CZ – 60200 Brno
vera.klontza@gmail.com, verakj@mail.muni.cz

No Horse, No Sun The Role of Horse in the Bronze Age Transformation Processes

V ě r a K l o n t z a - J a k l o v á

SUMMARY

The horse played a crucial role in transformation processes between the Stone and Bronze Ages, but except for a few studies, this phenomenon was not broadly evaluated (e. g. *Armstrong Oma* 2013; *Ullén* 1996). Relationship between man and horse (horsemanship) allowed to improve plenty of activities like transport, warfare, and the technologies and knowledge related to horse breeding and training (*Kelekna* 2009, 166; also *Armstrong Oma* 2013, 141; *Harrison* 1980, 55). Horsemanship was successfully applied during the very early phases of the manipulation with horses (e. g. *Klontza-Jaklová/Tengeriová* 2020a; *Tengeriová/Klontza-Jaklová* 2020a; *Chenevix* 1970).

As an active rider and horse expert, I am convinced that the view of the rider, breeder, owner, and the one who comes into contact with the horse daily is essential and absent in the archaeological literature of Central Europe.

The horse was such an essential element in the everyday life of the Bronze Age societies that it became one of the critical motives of Indoeuropean mythological systems (*Braarwig* 1997; *Kristiansen/Larsson* 2005, 324–329).

Recent research of equine DNA argues that domestication of the horse has occurred in multiple locations (*Anthony* 2007; *Levine et al.* 2003; *Ludwig et al.* 2009; *Olsen* 2006a; 2006b). Domestication centers include present-day Kazakhstan, the steppes north of the Black Sea, and some Western European

regions. This process was neither continuous nor linear (*Taylor* 2020). The skill of using a horse gradually spread throughout Europe, Anatolia, and the Near East. From the early 3rd millennium BC, the domesticated horse was known throughout the Old World. During the period of deforestation related to climate change of 4200 BP, its spread accelerated throughout Europe (*Anthony* 2007; *Kristiansen/Larsson* 2005; *Taylor* 2020) and with it the whole specific knowledge package (*Armstrong Oma* 2013; *Kristiansen/Larsson* 2005, 185).

Specific knowledge of horse breeding, training, and use has been developed for a long time. The first known textbook is a guide written in Hittite by horse trainer Kikkuli of Mitani, circa 1400 BC (*Raulwing* 2009). About a thousand years later, the handbook of the Athenian Xenophon was created (*Morgan* 2002).

As soon as one managed to hitch the horses, sit on his back and control his temperament, he accelerated his transport speed several times, increased the volume of transported commodities, but also the space he could control. How and when a horse was harnessed and saddled is a difficult question.

In our regions, where we assume intensive afforestation, the horse did not establish itself as in the surrounding areas, where the open steppe landscape was more suitable for the movement and breeding of horses (*Hajnalová* 2012).

In Anatolia, the Balkans, and the Near East, the horse was common in elite culture in the early 2nd millennium BC (Kristiansen/Larsson 2005, 322). The first bones of horses come from practically the same period from archaeological contexts in Scandinavia, where they make up about 5 % of all animal bones (Benecke 1994; Harding 2000, 136).

In the first stages of the horse use, it was probably a combination of riding and breeding horses for meat, just as today in Iceland or the realm of horses in the Central Asian steppes (Sunkvist 2004; Ullén 1996).

Riders, breeders, and horse trainers quickly became part of the elite (Harding 2000, 165–167; Kristiansen/Larsson 2005, 185).

The horse, as such, fell within the divine competence. E. g., in Greek mythology, it was tamed with divine help, and even the bit was to be the invention of the goddess Athena herself (Tengeriová/Klontza-Jaklová 2020a). The economic complexity of horse breeding and training also contributed to the fact that it remained for a long time the prerogative of the elite, whose members from Scandinavia to China from the middle of the 2nd millennium BC rode without exception (Fig. 1: 1–3).

Finds of bronze harnesses, which are very often equipped with thorns, also come from this period (Fig. 1: 4).

Horses and their breeders began to move intensively between Scandinavia and the Aegean region before the middle of the 2nd millennium. Like ships, horses drove metal raw materials (copper, tin), amber, and other commodities across the continent, but also information (Armstrong Oma 2013; Harding 2000, 165–167).

The horses themselves were also traded (e. g. a letter from the Mesopotamian archives in Mari, where the king of the Syrian Quatna writes to the king of Ekallate about such a business; Kristiansen/Larsson 2005, 95). Among other things, horses were imported to Mycenaean Greece from the Carpathian Basin (Kristiansen/Larsson 2005, 128). From here, we also have evidence of the use of horses at least since the beginning of the Bronze Age (Fig. 1: 5; 2: 1).

The wild horse has been identified in many Neolithic localities in Bohemia (Berkovec/Nýltová Fišáková 2003, 38; Fejfar 1976, 191, 192; Kuča et al. 2006, 86, 93; Nýltová Fišáková 2002; 2004a, 67; 2004b; 2007; 2010).

The first documents of wagons and rides appear only during the Bronze Age, but horse harnesses, which prove the use of a horse for work, are e. g., in the Bohemia, have been common since the middle of the 2nd millennium. These are again mainly bites and cheeks, from the 14th century

Fig. 1. 1 – Hittite charioteer and warrior/hunter and their chariot from the Late Bronze Age. The detail of a relief from Abu Simbel (Egypt) depicting the battle between Hittites and Egyptians by Cadash (today Syria) in 1274 BC (source National Geographic May 2020); 2 – detail from a ivory box from Enkomi, Cyprus (after Brownrigg 2019, 89, fig. 12); 3 – decoration of the Thutmose IV's funeral chariot. Pharaoh is killing the Syrian enemies (after Raulwing 2019, 12, fig. 6); 4 – copper bits with thorns from Palestine and Egypt (after Brownrigg 2019, 86, fig. 3); 5 – decorated bone cheek pieces from Slovakia, Early Bronze Age (after Batora 2018, 205, fig. 158); 6 – Třtěno by Louny, bronze cheek piece from the late Bronze Age (after Jiráň 2008, 224, fig. 137); 7 – stylized figures of twin brothers with axes, rock engraving, Sweden (after Kristiansen/Larsson 2005, 318, fig. 146).

BC, bronze (Fig. 1: 6). A few centuries earlier, from southern and eastern Slovakia. It is worth mentioning the funeral of the foal buried in a pit on the Late Bronze Age settlement in Roztyly (dist. Chomutov; Fig. 2: 2).

The mythological circuit associated with the horse is very old and similar in all corners of Europe. It has not been established everywhere in the same way. E. g., in Egypt, the pharaoh's ability to control horses was compared to that of the goddess Astarté (Fig. 2: 3; Kristiansen/Larsson 2005, 322). God Pirwa (Peruwa) is often depicted standing on the horseback (Fig. 2: 4; Kristiansen/Larsson 2005, 288).

In Indo-European mythology, the horse was associated with the sun's cult, with the cycle of life, rebirth, and fertility (Kaul 2004; Kristiansen 2004). In some cases, the horse was a direct personification of the sun (Müller 1903). The wheel of a car is also associated with solar symbolism (Green 1992, 2; Harding 2000, 167–168). This journey was accompanied by various divine figures, such as two twin brothers, who were born from the union of a mare and a stallion (Fig. 1: 7; Kristiansen/Larsson 2005, 329, Fig. 134, 139).

Horses pulling sun disc are often found in iconography of the Scandinavian Bronze Age (Armstrong Oma 2013, 141, Fig. 2: 6).

The relationship between horse and man, even in a sexual sense, accompanies early Indo-European mythology. We know such depictions from Scandinavian rock carvings (Fig. 2: 5). After the ritual killing of the horse, the hooves and skulls were buried (Fig. 2: 7; Kristiansen/Larsson 2005, 327–329).

The Bronze Age horse deserves a detailed study connecting archaeological material, iconography, osteology, genetics, and mythology. It can be one of the factors based on which we can better understand the interconnection of individual regions of Europe and the Old World in this historical epoch. Already today, partial or regional studies confirm the usefulness of such research and, at the same time, the specific position of the horse in human culture.

Domestication and subsequent mastery of the horse as a riding, draft and pack animal was an essential step of civilization. All the mythology associated with the horse is very similar throughout the Old World. It demonstrates transcontinental relationships and kinship of people at the transcontinental level. Over time, the horse's role and understanding of the horse naturally changed, was adapted to the needs of new times, yet the horse belongs to our cultural equipment.

Fig. 2. 1 – Budakalász (Hungary), Grave 177, Copper Age clay wagon model (after Bondár 2012, fig. 5); 2 – Roztyly (dist. Chomutov), burial of a foal on the Late Bronze Age settlement (after Jiráň 2008, appendix 14); 3 – Syrian goddess Astarté on horseback. In addition to holding the reins, the size ratio of the rider and the horse is also realistic; painting on stone, stored at the Egyptian Museum in Berlin (after Ebied 2015, 2, fig. 30); 4 – Syrian-Hittite terracotta figurine of a man standing on horseback (2500–1800 BC; Barakat collection, <https://barakatgallery.eu/artworks/categories/165/>); 5 – Sagaholm (Sweden), a man copulating with a mare, engraving on a stone slab (after Kristiansen/Larsson 2005, 327, fig. 152); 6 – Trundholm (Denmark), bronze model of a horse pulling a Sun disc (source <https://commons.wikimedia.org/>); 7 – Sintashta Mogila (Kazakhstan), charioteer burial with remains of his chariot and horses. In the corners are placed horse skulls and lower parts of horse legs (after Outram et al. 2011, 119, fig. 2).